

УДК 811.161.2'373.7

Ф 57

Галина ФІЛЬ

**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З РОСЛИННИМИ
КОМПОНЕНТАМИ-СИМВОЛАМИ:
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

У статті проаналізовано групу фразеологічних одиниць української мови з рослинними компонентами-символами в етнонаціональному аспекті; з'ясовано, що апарат символів як структурних компонентів стійких сполучень неоднорідний; зазначено, що словесна символіка фразеологічних одиниць відображає своєрідність рослинного світу; показано, що світ природи, представлений в українських стійких сполученнях, характеризується як універсальністю, так і особливостями національного сприйняття.

***Ключові слова:** фразеологічні одиниці, стійкі поєднання, слова-символи, компоненти-символи, символічна основа, контекст, структурні компоненти, символічне значення, словесна символіка.*

***Постановка проблеми.** Світ природи, репрезентований в українських фразеологізмах, характеризується як універсальністю, так і своєрідністю національного сприйняття. Своєрідність полягає у виборі компонентного складу фразеологічних одиниць, у наділенні їх мовно-образною символікою еталона порівняння, оцінки, їх проекцією на контекст народної культури, звичаїв, прикмет.*

Відображення природи, зокрема її рослинного світу, у фразеологічних одиницях пов'язане з традицією ще дохристиянських часів, коли людина вважала себе частиною природи. Деревя і кущі, квіти і

трави, злаки і городинна та врешті-решт і бур'яни – весь цей рослинний світ з давніх-давен став для людини невід'ємною частиною її життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рослинні символи в контексті традиційної календарної обрядовості українського народу досліджували Г. Булашев, Е. Гаврилюк, М. Дикарев, М. Костомаров, В. Скуратівський та ін. Національну специфіку українських, англійських і німецьких назв рослин аналізує І. Подолян шляхом зіставлення пов'язаних з ними уявлень, наявних у свідомості сучасних носіїв цих мов. Семантику, ареологію назв рослин, а також їхніх синонімів в окремих діалектах розглядають Я. Закревська, Г. Козачук, О. Миголинець, Л. Москаленко, Г. Смик, Л. Фроляк та ін. Попри велику роботу, здійснену в напрямі опису ботанічної лексики, чимало питань і досі не з'ясовано. Не проведено, зокрема, комплексного дослідження фразеологічних одиниць з рослинними компонентами-символами. В українському мовознавстві наявні лише поодинокі дослідження семантики та функціонування таких номінацій у фразеологічних одиницях (З. Васильків, М. Дмитренко, Л. Мовчун, Л. Пушко, О. Самсонова та ін.).

Мета статті – проаналізувати фразеологічні одиниці української мови з рослинними номінаціями крізь призму їхнього етнокультурного змісту й національного менталітету; виявити в них компоненти-символи, які відображають своєрідність рослинного світу.

Кожна людина сприймає й усвідомлює світ за допомогою органів чуття, на цій основі створює систему уявлень про нього й пропускає її через свою свідомість, дає їм оцінку і, осмисливши результати свого сприйняття, передає їх іншим людям за допомогою мови. Мова є основоположним, найважливішим джерелом знань не тільки про навколишню дійсність, але й про саму себе, а також про свого носія [8, 87]. Це не лише код, яким «зашифровують» і «розшифровують» думки, волевиявлення, почуття, а й елемент національної культури, її першооснова.

Людині притаманна здатність сприймати світ не тільки в реально-видимих формах, але й через аналогію (уподібнення) одного явища іншому, тобто символічно. Українська система символічного відображення світу належить до найдавніших і найбагатших систем традицій-

ної культури на планеті [3, 7], вона ще мало вивчена, зокрема недостатньо висвітлено питання символіки у фразеологічних одиницях – відтворюваних у мовленні стійких за своїм складом, структурою і значенням словосполучень чи речень. У цих мовних формулах (фразеологізмах), як зазначає А. Швець, закарбований спосіб мислення народу, його погляди на явища природи, виняткова спостережливість і допитливість [15, 80], вони зберігають і передають наступним поколінням особливості світосприймання народу, факти його історії, картини соціального та родинного побуту, найрізноманітніші відтінки людських почуттів [2, 3].

Аналіз семантичної структури фразеологічних одиниць із рослинними номінаціями дав можливість виявити в них компоненти-символи – ті мовні значення, які відображають, фіксують і передають від покоління до покоління особливості того чи того етносу (звичаї, традиції, вірування, морально-етичні оцінки, соціальні відносини, психічний і фізичний стан людини) – усе, що брало і бере участь у формуванні культурних кодів, що визначає менталітет народу. Пор.: «Символи мають національний характер: вони творять мову смислів, незрозумілу для представників інших культур, передають особливості національного характеру, своєрідність світосприйняття, логіку національної естетики» [12, 351].

Національно-культурна семантика особливо виразна у фразеологічних одиницях, зокрема з рослинними номінаціями, в яких якості людини оцінюються за допомогою порівнянь її з об'єктами флори й виражають як негативні, так і позитивні властивості. Переносно-образне значення парадигми *рослина-людина* – це невід'ємний елемент національної картини світу, що сформувався впродовж століть.

Так, серед дерев та плодів, які набули символіки у світовій культурі, Дж. Тресіддер називає акацію, амарант, апельсин, березу, бузину, вербу, вишню, глід, гранат, грушу, дуб, кедр, кипарис, лавр, липу, мигдаль, оливу, пальму, персик, сливу, сосну, тамарикс, тис, тополю, фігове дерево, яблуко, ялину, ясен тощо [10]. Українська ж фразеологія фіксує такі назви рослин (дерев, кущів, їхніх плодів), як береза, бузина, бук, верба, вишня, граб, горіх, груша, дуб, калина, осика,

сосна, терен, тополя, яблуня, явір, ялина тощо, однак значну частину цих компонентів можна вважати лише факультативними знаками з огляду на поодинокі їх уживання у складі фразеологізмів української мови. Серед найголовніших фразеологічних рослинних символів виділяють дуб, березу, вербу, осику, горіх, тополю, липу, калину.

Найшанованішим деревом у слов'ян був дуб. Із давніх часів його шанували українці, вважаючи його світовим деревом, від якого почалося все живе на землі. Звідси дуб – символ світового прадерева, дерева життя, сонця; символ гордості й міці, сили, могутності, довговічності, цілісності, здоров'я: *міцний як дуб; великий як дуб; високий як дуб; здоровий як дуб*. Інтелектуальні здібності людини принижуються до рівня рослинного світу, якому не властива мозкова діяльність. Так, характеризуючи нерозумну, повільно мислячу людину, українці вдаються до порівняння людських здібностей із дубом: *дуб неотесаний; дубова голова; дуб дубом*, а позитивна оцінка розумових здібностей людини в українській етносвідомості реалізується у стійкому виразі *не з дуба впасти* – ‘бути досить досвідченим, розумним або обізнаним у чомусь’.

Великий страх, гнів, подив фіксує фразеологічна одиниця *волос дуба став / волос дуба стає / волосся дуба стає / волосся дуба стало: Волосся у пані Іванни стає дубом* (О. Кобилянська).

Дуб також пов'язаний із поховальним ритуалом: у давні часи померлих ховали в зрізаних стовбурах великих дубів, із яких вибирали середину. Цей факт знайшов відображення у фразеологічних одиницях *дати дуба (зневажл.); врізати дуба (грубо)* – ‘померти, загинути’: *Я хоч і в тілі, при буряковому виді, але тихцем хворію і можу врізати дуба* (А. Крижанівський).

Шанобливе ставлення до дуба, як зазначає М. Дмитренко, засвідчують і прислів'я та приказки: «*Який дуб, такий тин, який батько, такий син*», «*Який дуб, така й бочка, яка мати, така й дочка*», «*Кожний дубок хвалить свій чубок*», «*Високий, як дуб, а дурний, як пень*», «*Жолудь який малий буває, а з нього великий дуб виростає*» [3, 143].

Компонент *береза* символізує покарання. Саме з таким значенням вживається прикметник *березовий* у фразеологічних одиницях:

березова каша, березова припарка; дати березової каші; всипати березової каші; дати березової припарки; почесати березовим віником; перепастися березової каші; частувати березовою кашею. В. Маслова підкреслює, що березова каша – це ритуальна їжа [7, 121], проте таке значення у фразеологічних одиницях втрачене. У словнику за редакцією Б. Грінченка, зокрема, зазначено, що *березовий* як епітет при окремих іменниках означає різки: *березовим пером виписувати; березової дати припарки; уже не їсть березової каші* [9, т. 1, 52]: *Колись за це дадуть тобі березової припарки такої, що й правнучатам будеш заказувати (І. Котляревський).*

Вербa у фразеологічних одиницях продукує в основному негативну модальність: *золоті верби ростуть (золоте верб'я росте)* ‘за що не візьметься, що не зробить, то все не так, зіпсує справу’; *вербу носити почав* ‘запив’; *як чорт до сухої верби* зі сл. *причепитися, прилинути; повиснути на вербі* ‘заподіяти собі смерть; повіситися’. Вербa – дерево антисвіту: про дивне кохання кажуть: *закохався, як чорт у суху грушу [стару вербу]*.

Компонент *верба* входить до складу фразеологічної одиниці, що вербалізує концепт НІКОЛИ: *як виросте гарбуз на вербі* зі сл. *буде, стане*; концепти НІСЕНІТНИЦЯ, ОБМАН, ЩОСЬ НЕРЕАЛЬНЕ: *(що) на вербі груші (ростуть)* зі сл. *наговорити, набалакати*; зі сл. *обіцяти*: *Ти розкажеш такого, що на вербі груші, а на сосні яблука ростуть!* (Марко Вовчок).

Чільне місце в давній символіці посідала, зокрема, осика. З нею пов'язувалися найрізноманітніші вірування, звичаї, обереги [11, 134]. Осика (трепета), як зазначає М. Дмитренко, – символ страху, суму, туги; «нечисте, прокляте дерево», «дерево повішених», символ важкої неприємної справи, поганого (гіркового) життя [3, 150]. Проте, водночас, – і оберіг від нечистої сили [4, 397]. Неоднакове ставлення до дерева, зауважує Г. Лозко, «викликане нав'язаними чужими світоглядними уявленнями, які наклалися на давні вірування, тому в різних місцевостях осика сприймалася по-різному. Через біблійні перекази виробилося також негативне ставлення до осики, на якій нібито повісився Юда, крім того, осика не вклонилася Ісусу. Християни

називали це дерево «нечистим, проклятим», хоча, на думку біологів, осика в місцях проживання Ісуса та Юди не росла і нині там не поширена» [6, 351 – 352].

Слово *осика* входить до складу фразеологізмів, які за своїм походженням стосуються ритуальних дій, а також вербалізують концепт ПЕРЕЛЯК.

Горіх – це і дерево, і деревина, і плід, і тому символіка багатозначна. Горіх (плід) – емблема людини у християнській літературі: шкірка – тіло, шкаралупа – кості, солодке ядро – душа. У значенні матеріалу компонент входить до фразеологізмів *розчисти під горіх* ‘відчитати, сильно вилаяти кого-небудь’: *Він говорив відразу по двох телефонах, з кимсь лаявся, комусь дорікав і дивився на Василя з викликом, готовий щомиті спалахнути і розчистити інженера під горіх* (П. Загребельний); горіх (плід) – *дістанеться* (дісталось, буде) *на горіхи* ‘хто-небудь буде покараний за якусь провину’: *Він, замість олії, підлив гасу – переплутав пляшки. Дісталось на горіхи* (В. Минко). Реальний атрибут плоду – міцний: *міцний* (твердий) *горішок* ‘складний, важкий (для вивчення, виготовлення і т. ін.): – *Солдатська наука – горішок дуже міцний* (І. Стадник), однак фразеологізм *як* (мов, що, ніби) *горіхи лускати* (луцтити) *перев.* з дієсл. має значення ‘легко, просто (виконувати що-небудь, досягати чогось): *Вечори просиджує над замітками, які інші лускають, мов горіхи* (В. Дрозд).

Тополя в українській фразеологічній системі – символ самотності: *одинок* як *тополя*; *як тополя, що край поля*; однак у вислові *високий як тополя, а дурний, як квасоля* говориться про дурну або нечутливу людину.

Чимало фразеологічних одиниць характеризують не тільки дерево липу, але й певні суспільні явища, людину: *обдерти* (обідрати, облупити) / *обдирати* (облуплювати, як (мов, наче / [ту, молоденьку] липку ‘забирати у когось гроші, майно, коштовності і т. ін., довівши до цілковитого зубожіння’; ‘змушувати когось витратити багато грошей’.

До фразеологічного фонду української мови належать усталені вирази з рослинним компонентом *калина, яка*, на думку М. Костомарова, є символом жінки – її дівочтва, цноти, любові, заміжжя, ра-

дощів, гіркоти, родинних чуттів [5, 64 – 65]: *гарна як калина; червона як калина; пишна як калина; дівчина, як калина в лузі; дівчина, як червона калина; дівка, як калинова квітка.*

Особливою поетичністю характеризуються фразеологічні одиниці української мови, компоненти яких – назви квітів. Оспіваний у багатьох народних піснях, барвінок вважався в українців весільною квіткою, символом тривалого кохання. П'ять пелюсток квітки барвінку, за легендою, – то п'ять запорук щасливого сімейного життя: перша пелюстка – краса, друга – ніжність, третя – пам'ятливість, четверта – злагода, п'ята – вірність [3, 173].

Образ барвінку став мовним знаком етнокультурного простору українців, він «освячений народною традицією, у певному розумінні канонізований нею»: *як у барвінку (любистку) купаний; хлопець молодий як барвінок.*

Однак іноді образ-символ барвінку застосовувався в лихих побажаннях (прокльонах) молодиць: *Щоб твій барвінок хати не тримався!; А твій щоб свиня витолочила* [3, 173].

Український національний колорит зберігає група фразем з компонентами-назвами поширених в Україні рослин: *вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель; хай буде гречка; як з гречки лико; скакати в гречку; проганяти на гречку; втерти часнику.*

У багатьох фразеологічних одиницях, які відбивають національне світобачення, відображені народні уявлення про дурість, невігластво. Особливо продуктивною є так звана «капустяна» метафора, за допомогою якої вербалізуються негативні інтелектуальні здібності людини. Фразеологічними одиницями *капустяна голова, замість мозку росте капуста, капустяний качан на м'язах* характеризують некмітливу, нерозторопну, неуважну людину: *Хотів би [Йосько]... ремесла вчитися. – Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хтось прийме (І. Франко).*

З негативною оцінкою вживають стійкі сполуки *горох з капустою* 'що-небудь таке, в чому важко розібратися; щось непорядковане, незрозуміле, наплутане'; *наколоти гороху з капустою* 'змішати все докупи, наплутати'; *навдогад буряків, щоб дали капусту чи наздогад*

буряків, коли моркви треба ‘говорячи про одне, натякати на щось інше’.

Про людину зістарену, байдужу до всього (перев. про неодружених) жартівливо кажуть **обросла мохом**: *Арсен Іванович... порадив, що пора б уже Андрієві й за розум братися і не чекати, коли він обросте...мохом...* (Ю. Бедзик).

Дивна, нерозумна, безглузда поведінка людини передається фразеологічною одиницею як *(мов, ніби, неначе) блекоти об'ївся / наче собачої блекоти наїлася*. Це ж стійке сполучення вживають і в значенні незрозумілого, беззмістовного, нерозбірливого висловлювання в українському прислів'ї: *говорить, мов блекоти наївся!*

В українській етнокультурі усталений вираз *сидіти на бобах* пов'язаний з низьким достатком людини, а фразеологізм *боби розводити* ‘вести зайві, непотрібні розмови’ експлікує відсутність здорового глузду, раціональності в думках.

З'яву деяких рослин – бур'янів – українська міфологія пов'язує з діями лихої сили. Г. Булашев «негативним» рослинам (кропива, лобода, бур'ян, будяк, реп'ях) протиставляє «позитивні»: «Корисні трави, хлібні злаки, городину і квіти посадив, за народним віруванням, Господь, а колючки, реп'яхи, бур'ян і усі гіркі і вонючі трави і цвітки садив лукавий, щоб люди кололись ними, чхаючи од них, лаялись і грішили» [1, 284].

Бур'ян символізує пустку, занепад, загибель: *Вже моє ремесло бур'яном поросло (Прислів'я); Село навік замовкло, онімло і кропивою поросло (Т. Шевченко)*. У широкому сенсі кропива символізує втрачені надії. ‘Неможливість повернутися, добратися куди-небудь, досягти чогось бажаного’ виражається стійкою сполукою *дорога (стежка) терном (ожиною, кропивою) поросла: Клену щоденнеє життя, Та тільки в храм святий і стежка кропивою Вся поросла: немає вороття!* (Дніпрова Чайка).

У слов'янській культурі кропива – символ розпусного життя, тому й фразеологічну одиницю української мови у *кропиві шлюб брати* вживають зі значенням ‘вступати в позашлюбні зв'язки’.

Крім того, лексеми *кропива*, *кропив'яний* входить до складу усталених виразів, що виражають негативну оцінку: *кропив'яне зілля* 'зневажлива назва чиновників, які брали хабарі'; *ховається, як зозулька в кропиві* 'про боязливу людину'; *застати кропив'яним сім'ям* 'вилаяти кого-небудь'.

Бур'ян символізує нужденне життя, безпросвітні злидні: *Ото ласа їда – з часником лобода* (Прислів'я), а також ледарство, безгосподарність: *Дівки, не прядіть: виросте лопух – буде сорочка і фартух* (Прислів'я).

Висновки. Стійкі сполучення з рослинними номінаціями – важливий складник фразеологічного фонду української мови. Аналіз цих сполучень підтверджує різноманітність апарату символів як їхніх структурно-семантичних елементів, що не тільки урізноманітнюють компонентний склад фразеологічних одиниць, а й тісно пов'язані з національною культурою українського народу.

Перспективним видається вивчення фразеологічних одиниць із рослинними номінаціями близькоспоріднених мов в етнопонаціональному аспекті з метою виявлення спільних та відмінних ознак.

Література

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 416 с.
2. Васильків З. Символіка фольклорного образу : ідеографічний аспект / З. Васильків // Вісник Львівського університету. Серія : журналістика. – Випуск 22. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 2003. – С. 376 – 395.
3. Дмитренко М. Символи українського фольклору : монографія / М. Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
4. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
5. Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества / Н.И. Костомаров // Костомаров Н.И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – С. 64 – 65.
6. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – К. : Вид-во «АртЕК», 2004. – 472 с.
7. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию : учеб. пособие / В.А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.
8. Пушко Л.В. Реалізація аксіологічної функції фразеологізмів з рослинними номінаціями на позначення інтелектуальної діяльності людини (на

матеріалі англійської, української та російської мов) / Л.В. Пушко // Вісник СумДУ. – Серія «Філологія». – 2008. – № 1. – С. 87 – 89.

9. Словарь української мови : в 4-х тт. / за ред. Б.Д. Грінченка. – К., 1958.

10. Тресиддер Дж. Словарь символов / Дж. Тресиддер. – М. : Фаир-Пресс, 1999. – 448 с.

11. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

12. Українська фольклористика. Словник-довідник / уклад. і заг. редакція Михайла Чорнопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.

13. Фразеологічний словник української мови / укладачі В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1. – 528 с.

14. Фразеологічний словник української мови / укладачі В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 2. – 980 с.

15. Швець А.О. Фразеологізми з компонентом-числівником в українській та польській мовах / А.О. Швець // Молодий вчений. Філологічні науки. – 2014. – № 9 (12), вересень. – С. 80 – 82.

Филь Галина. Фразеологические единицы украинского языка с растительными компонентами-символами: этнонациональный аспект. В статье проанализирована группа фразеологических единиц украинского языка с растительными компонентами-символами в этнонациональном аспекте; установлено, что аппарат символов в качестве структурных компонентов устойчивых сочетаний неоднородный; указано, что словесная символика фразеологических единиц отражает своеобразие растительного мира; показано, что мир природы, представленный в украинских устойчивых сочетаниях, характеризуется как универсальностью, так и особенностями национального восприятия.

Ключевые слова: фразеологические единицы, устойчивые сочетания, слова-символы, компоненты-символы, символическая основа, контекст, структурные компоненты, символическое значение, словесная символика.

Fil Halyna. Phraseological units of the Ukrainian language with botanical component symbols: the ethnonational aspect. The article analyses the group of Ukrainian's phraseological units with botanical component in ethnonational aspect; it has been established that the system of symbols as structural components of collocations is heterogeneous; it

has been noted that the verbal symbols in phraseological units reflect the uniqueness of the flora; and that the natural world presented in the Ukrainian collocations, is characterized both by its universality and national peculiarities of perception.

Key words: phraseological units, collocation, symbol words, component symbols, symbolic basis, context, structural components, symbolic meaning, verbal symbols.